

OTORİTER DEMOKRASİ: TARİHSEL VE KAVRAMSAL BİR TARTIŞMAYA DAİR İLK NOTLAR

Erol Ülker
Işık Üniversitesi, erol.ulker@isikun.edu.tr

ÖZET

Bu çalışma siyasal rejim ve popülizm tartışmalarına ilişkin olarak gündeme gelen otoriter demokrasi kavramına tarihsel ve kavramsal bir çerçevede değinmeyi amaçlıyor. Söz konusu kavram çoğu zaman demokratik kurumların formel olarak işlemeye devam ettiği siyasal rejimlerde ortaya çıkan otoriterleşme eğilimlerine istinaden kullanılmakta, bu anlamıyla siyasal iktidarın sivil toplum aleyhine genişlemesine ve merkezileşmesine işaret etmektedir. Ancak Dylan Riley *The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870-1945* isimli çalışmasında, otoriterleşme ve sivil toplum arasında kurulan ve kendisinin “Tocqueville tezi” olarak nitelendirdiği bu ilişkiyi ters yüz etme iddiasındadır. Riley’e göre iki-savaş-arası dönemde İtalya, İspanya ve Romanya’da hakimiyet kuran faşist rejimler, sivil toplumun yokluğu ya da zayıflığı nedeniyle değil, tam tersine hızlı bir şekilde ve fazlasıyla gelişmiş olmasından beslenirler. Riley, Avrupa’da özellikle on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında ortaya çıkan dernekleşme ve kooperatifleşme hareketlerine işaret ederek, sivil toplumun gelişimine vurgu yapar. Ancak Riley’e göre bu, Avrupa’nın önemlice bir bölümünde liberal demokrasinin değil, otoriter demokrasilerin ortaya çıkmasını önceler. Bu çalışma, Federico Finchelstein’in 2017 yılında yayınlanan *From Fascism to Populism in History* isimli çalışmasına atıfla, Riley’nin ortaya koyduğu analitik çerçeveyi eleştirel bir perspektifle değerlendirmekte ve otoriter demokrasi kavramının Osmanlı’nın son dönemi için ne dereceye kadar açıklayıcı olabileceğini tartışmaktadır. Osmanlı’da İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkan korporatist hareketin kökenlerine ve bu hareketin İttihatçı tek-parti rejimiyle ilişkilerine işaret edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Otoriter Demokrasi, Meslekî Temsil, Korporatizm, Sivil Toplum

1. Giriş

Demokrasi ve otoriterleşme arasındaki ilişki özellikle 1990’lı yıllardan itibaren oldukça geniş bir literatüre konu oldu. Örneğin Fareed Zakariya, 1997 yılında yayınlanan ve sonrasında önemli bir referans haline gelen “The Rise of Illiberal Democracies” isimli makalesinde seçimlere dayanan formel demokratik kalıplarla sivil özgürlükler arasında giderek genişleyen açığa dikkat çekerek liberal anayasalar olmaksızın demokrasilerin otoriterleşme eğilimlerini artırdığını vurgulamıştı. O günden bu yana formel olarak çoğulcu seçim sistemlerine sahip ülkelerde güçlü bir lider profili etrafında şekillenen otoriterleşme ve popülizm eğilimleri hız kazandı. Rekabetçi otoriterlik ve otoriter popülizm gibi terimlerin yanı sıra otoriter demokrasi de, son yıllarda giderek yaygınlaşan bu tür rejimleri nitelendirmek için kullanılan kavramlardan biri oldu.

Otoriter demokrasi mevcut literatürde daha ziyade neoliberal döneme ilişkin bir kavramsallaştırma olarak karşımıza çıksa da, ben bu çalışmada konunun tarihsel boyutlarına dikkate çekmeye çalışacağım. Güncel ve teorik bir kavramsallaştırma olarak popülizm tartışmasını büyük oranda dışarda tutarak, tarihsel bir analitik çerçeve olarak otoriter demokrasi meselesini ele alıyorum. Daha spesifik olarak belirtmek gerekirse, bu çalışma iki temel soruya odaklanıyor: Otoriter demokrasi, neoliberal döneme özgü siyasal eğilimlerin yanı sıra, farklı tarihsel süreçleri anlamamıza katkıda bulunabilecek bir kavramsal/analitik çerçeve olarak görülebilir mi? Böyle bir kavramsallaştırmanın geç Osmanlı ve modern Türkiye siyasi tarihi bağlamında nasıl katkıları olabilir? Aşağıda ilk olarak otoriter demokrasi ve sivil toplum ilişkisini konu olan kavramsal bir tartışma yürütmeye çalışacağım. Daha sonra Osmanlı’nın son döneminde sivil toplumun gelişimi ve korporatist bir yönelim olarak meslekî temsil üzerinde duracağım. Burada bitmiş bir araştırmanın sonuçlarını paylaşmaktan ziyade, henüz başlangıç aşamasında olan bir çalışmaya dair ilk düşünce ve notlarımı mümkün olduğunca sistematik bir şekilde ortaya koymaya çalışacağım.

2. Otoriter demokrasi

Otoriter demokrasi Türkiye siyaseti için tamamen yeni bir kavram değil. Bu kavramın tarihsel bir bağlamda kullanımına ilişkin bilinen bir örnek, Mahmut Esat Bozkurt’un 1940 yılında yayınlanan Atatürk İhtilali isimli kitabında karşımıza çıkar. Bozkurt (2014: 99) burada Kemalizmi otoriter bir demokrasi olarak tanımlar ve şöyle der:

Zamanımızın bir Alman tarihçisi gerek nasyonal sosyalizmin ve gerek faşizmin Mustafa Kemal rejiminin az çok değiştirilmiş birer şeklinden başka bir şey olmadıklarını söylüyor. Çok doğrudur. Çok doğru bir

görüştür. Kemalizm otoriter bir demokrasidir ki kökleri halktadır. Türk milleti bir piramide benzer. Tabanı halk, tepesi yine halktan gelen baştır ki bizde buna şef denir. Şef otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir.

Bu tanımlamanın yazıldığı dönemde ne dereceye kadar Kemalizme ilişkin egemen görüşü temsil ettiği önemli bir soru olmasına rağmen, benim tartışmak istediğim nokta bu değil. Dikkat edilirse Mahmut Esat Bozkurt'un olumlu anlamda kullandığı otoriter demokrasi tanımlaması kavramın daha güncel kullanımından oldukça farklı. Yukarıda değinildiği gibi, günümüzde otoriter demokrasi eleştirisi çoğu zaman çoğulcu ve demokratik kurumların formel olarak işlemeye devam ettiği siyasal rejimlerde ortaya çıkan popülizm ve otoriterleşme eğilimlerine işaret eder. Oysa Mahmut Esat Bozkurt'un otoriter demokrasi olarak Kemalizm tanımlamasına halk egemenliği anlayışı damgasını vurmuş durumda. Şef'in otoritesini demokratik kılan, onun halka dayanması ve halk egemenliğini cisimleştirmiş olması. Bu bakış açısı Mahmut Esat Bozkurt'a ya da 1940'lı yılların Türkiye'sine özgü değil.

Bu noktada Dylan Riley tarafından 2010 yılında yayınlanan *The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870-1945* isimli çalışmaya atıfta bulunmak tartışmayı genişletmek açısından faydalı olacak. Riley (2010: 6-8) bu çalışmada, otoriterleşme ve sivil toplum arasında kurulan ve kendisinin "Tocqueville tezi" olarak nitelendirdiği ilişkiyi ters yüz etme iddiasındadır. Riley'nin Alexis de Tocqueville'e atıfla kavramsallaştırdığı bu perspektif, yani "Tocqueville tezi" kabaca sivil toplumun gelişmişlik düzeyi ile liberal demokrasiler arasında doğrusal bir ilişki olduğu ön-kabule dayanır. Şöyle ki, gelişmiş ve dinamik bir sivil toplumun varlığı liberal demokrasilerin gelişimini mümkün kılar ve bunun tersi de doğrudur. Yani dinamik bir sivil toplumun olmadığı ya da ortadan kalktığı bir siyasal sistem, otoriter rejimlerin yükselmesi için gerekli zemini oluşturmaktadır. Burada sivil toplumdaki kasıt, bireylerin kendi özgür iradeleriyle dahil olabilecekleri ya da ayrılacakları, bireysel haklarla toplumsal dayanışmayı harmanlayan gönüllü kuruluş ve örgütlenmelerden oluşan, vatandaşlar ve devlet arasındaki bir ara kategoridir. Bu tip örgütlenmeler dayanışmayı ve iş birliğini teşvik ederek modernitenin yalnızlaştırıcı ve atomize edici etkilerine karşı bir denge unsuru oluşturur. Aynı zamanda siyasal iktidarın, toplumun bütünü üzerinde mutlak bir otorite ve denetim kurabilmesinin önüne geçer. Tocqueville'e göre güçlü bir sivil toplum, Amerikan demokrasisini mümkün kılan en önemli özelliktir. Meselenin diğer boyutunu vurgulayan Hannah Arendt ise, sivil toplumun zayıflığını, totaliter rejimlerin doğmasına sebep veren önemli etkenlerden biri olarak değerlendirir.

Riley'e göre ise iki-savaş-arası dönemde İtalya, İspanya ve Romanya'da hakimiyet kuran faşist rejimler, sivil toplumun yokluğu ya da zayıflığı nedeniyle değil, tam tersine hızlı bir şekilde ve fazlasıyla gelişmiş olmasından beslenirler. Riley, Avrupa'da özellikle on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başlarında ortaya çıkan dernekleşme ve kooperatifleşme hareketlerine işaret ederek sivil toplumun gelişimine vurgu yapar. 1890-1914 yılları arasında Avrupa'da bir organizasyonel devrimin meydana geldiğini, bu süreçte çok sayıda dayanışma ve yardımlaşma cemiyetlerinin, üretim ve tüketim kooperatiflerinin ve zirai kredi kuruluşlarının ortaya çıktığını belirtir. Ancak bu eğilim, Avrupa'nın önemlice bir bölümünde Tocqueville tezinin öngördüğü gibi liberal demokrasilerin değil, Riley'nin otoriter demokrasiler olarak nitelendirdiği faşist rejimlerin ortaya çıkmasını önceler.

Sivil toplumun gelişimi İtalya, İspanya ve Romanya'da liberal demokrasiler yerine faşist rejimlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırdı. Çünkü sivil toplumun gelişimi, egemen sınıflar ve elitler dışında kalan kesimler arasında güçlü politik örgütlerin (hegemonik siyaset) ortaya çıkmasını takip etmekten ziyade bunu öncelendi. Her yerde olduğu gibi bu ülkelerde de gönüllü katılım esasına göre kurulan cemiyetlerin gelişmesi demokrasiyi destekledi. Ancak siyasal kurumların yokluğunda bu demokratik talep paradoksal olarak liberalizm karşıtı ve otoriter bir biçim aldı, siyaset bu şekilde teknokratik olarak reddedildi. Faşist hareketler ve rejimler siyasetin bu genel krizinden neşet ettiler ve krizin kendisi sivil toplumun gelişiminin ürünüydü (Riley, 2010: 2).

Dolayısıyla Riley'a göre faşizm, demokrasinin karşıtı olmaktan çok, tahrif olmuş ve çarpık bir demokratikleşme süreciydi. Faşist hareketler ise böylesi rejimlerin kurulması için mobilize olan ve toplumsal tabanını büyük ölçüde sivil toplumdaki alan siyasal örgütlenmelerdi.

Burada Riley'nin atıf yaptığı otoriter demokrasi kavramı, olumsuz anlamıyla prosedürel ya da formel demokrasiden çok Mahmut Esat Bozkurt'un tarifinde karşımıza çıkan halk ya da ulus egemenliği anlamında demokrasiye daha yakın. Yani Riley için söz konusu olan, siyasal elitin genel seçimle belirlenmesine ilişkin formel bir süreçten ziyade, modern devletler açısından meşruiyetin kaynağı olarak halkı ya da ulusu temsil etme iddiası. Dolayısıyla Riley'e göre otoriter demokrasi anlamında faşist rejimler parlamentoyu, seçimleri ve sivil hakları ortadan kaldırdıkları durumlarda dahi halk ya da ulus egemenliğini temsil etme anlamında demokrasi iddialarını sürdürebilmektedir. Yani faşistler liberalizmi reddederken bir siyasal meşruiyet prensibi olarak demokrasiyi benimsemeye eğilimindedir.

Riley faşizmin temellerini korporatist hareketlere dayandırır ve Gramsci'nin hegemonya kavramına atıfla bunların sivil toplum içinde nasıl örgütlendiğini analiz eder. Gramsci tıpkı Tocqueville gibi sivil toplumu sorunsallaştırır, onu devlet ve ekonomi arasındaki üçüncü sektör olarak tanımlar; ancak Tocqueville'den farklı olarak sivil toplumun gelişimini mutlaka liberal demokrasiyle bağdaştırmaz. Hegemonik bir iktidar kurulmadığı durumlarda, sivil toplumdaki kaynaklanan demokratik talepler mevcut siyasal kurumlar tarafından yeterli bir şekilde ifade edilemez ve bir temsil krizi ortaya çıkar. Riley için faşist siyasal proje, hegemonya krizini otoriter bir demokrasi yaratarak çözme çabasıdır. Bu anlamıyla otoriter demokrasi ulusu ya da halkı temsil etme iddiasındadır ancak parlamenter siyasal kurumları reddeder.

Ancak otoriter demokrasi ve faşizm arasındaki tarihsel ilişki literatürde farklı şekillerde değerlendirilebilmektedir. Bu çerçevede atıf yapılabilecek önemli bir çalışma Federico Finchelstein'in ilk kez 2017 yılında yayınlanan ve yakın zamanda Türkçe'ye de kazandırılan *From Fascism to Populism in History* isimli kitabıdır. Finchelstein (2017: 4-30) bu önemli çalışmasında faşist rejimleri ve otoriter demokrasileri büyük oranda ayırıştırarak farklı tarihsel dönemlerle özdeşleştirir. Finchelstein'a göre İkinci Dünya Savaşı sonrası bir eğilim olarak popülizm bir otoriter demokrasi türüdür. Öte yandan iki-savaş-arası dönemde ortaya çıkan faşizm aşırı şiddete meyleden bir diktatörlük biçimi olarak değerlendirilmelidir. Finchelstein popülizmin kökenlerini faşizmde arar, ancak popülizm bir tür post-faşizmdir onun için. Bu ikisi arasındaki en büyük fark, popülistlerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında aşırı şiddeti ve diktatörlüğü reddederek kimi demokratik normları kabul etmesi, böylece otoriter demokrasiye yönelmesidir. Finchelstein'a (2017: 22) göre Arjantin'de Juan Perón tarihteki ilk modern popülist rejimin kurucu lideridir. Perón, İtalya'da Mussolini'nin ve faşizminin yenilgisine hayıflansa da, artık geçmişte kalan ve yenilgiye uğrayan faşizmi taklit etmeye çalışmaz. Tam tersi, Peronizmi faşizm suçlamalarından kurtarmaya çalışır. Bunun sonucu, demokrasinin post-faşist, otoriter ve anti-liberal bir versiyondur. Özetle Finchelstein için otoriter demokrasi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle Soğuk Savaş döneminde, faşizmin aşırılıklarını bir kenara bırakan popülistlerin kurduğu rejimleri tanımlar.

Finchelstein'ın popülizm, faşizm ve otoriter demokrasi kategorileri arasındaki ilişkiyi tutarlı bir şekilde açıkladığı söylenebilir. Ancak onun ortaya koyduğu tarihsel çerçeve iki-savaş-arası dönemde ya da öncesinde ortaya çıkan ve faşizmden farklılıklar gösteren otoriter rejimleri büyük oranda analiz dışında bırakmaktadır. Üstelik Riley'nin üzerinde durduğu korporatizm ve sivil toplum tartışması, ideoloji ve şiddet gibi temalara daha fazla vurgu yapan Finchelstein'ın çalışmasında geri planda kalır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ortaya çıkan ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar iktidarda kalan İttihatçı tek parti rejimi, her iki yaklaşımın kör noktasına düşer. Eğer İtalya'da faşist hareketin Ekim 1922'deki Roma yürüyüşü Avrupa'da faşist rejimlerin kuruluşu açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilirse, Birinci Dünya Savaşı'nda iktidarda olan İttihatçı tek parti rejimi faşizm-öncesi bir otoriter rejim olarak görülebilir. O halde otoriter demokrasi bu rejimin temel karakteristikleri açısından ne derece açıklayıcı bir kavramdır? Bu soruya ilişkin olarak İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) ortaya çıkan iki önemli sosyal ve siyasal eğilim dikkate alınmalıdır: Sivil toplumun gelişimi ve korporatist bir siyasal hareketin ortaya çıkışı.

3. Osmanlı'da cemiyetler ve kooperatifler

Bu çerçevede ilk olarak, özellikle 1908 Anayasa Devrimi sonrasında Osmanlı'da sivil toplumun önemli bir gelişme gösterdiği vurgulanmalı. Anayasa Devrimi'nin hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan dernek, cemiyet, sendika ve meslek örgütlenmelerinin sayısı büyük bir artış gösterdi (Çetinkaya, 2008; Özbek, 2004; Özbek, 2007; Yıldırım, 2014: 100-147). Kitlelerin hızlıca mobilize olduğu bir süreçte kurulan cemiyet ve derneklerin bir kısmı farklı ulusal ve dini gruplara dayanmaktaydı, bir kısmı da oldukça milliyetçi ve dışlayıcı bir motivasyona sahipti. Örneğin; öncelikle Avusturya-Macaristan'ın ekonomik çıkarlarına karşı örgütlenen sonra giderek İmparatorluk içindeki gayrimüslim kesimlere yönelik boykot hareketlerinde Müslüman kesimler arasında kurulan boykotaj cemiyetleri önemli roller oynadı (Çetinkaya, 2014).

Ayrıca İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin başlarından itibaren kooperatifçilik hareketi etkin olmaya başladı. (Ballı, 2019: 119-123; Toprak, 2019: 298 - 313). Tüketim kooperatifçiliğinin ilk örnekleri Anayasa Devrimi'nin ardından ortaya çıktı ve aynı dönemde kooperatifçilik düşün hayatında da önemli bir ideolojik destek buldu. Bu görüş, Osmanlı toplumuna damgasını vuran sermaye birikimi yetersizliğine tepki olarak küçük üreticilerin kooperatifler halinde bir araya gelmesini ve ekonomik girişimlerde bulunarak güçlenmesi gereğini vurguluyordu. Kooperatifçi akımın belli başlı savunucuları arasında Mustafa Suphi, Ethem Nejat, Ahmet Cevat (Emre) gibi sonraki yıllarda komünist hareketin liderliğini üstlenecek kimi önemli şahsiyetler de yer almıştı.

1908 Devrimi sonrasında ortaya çıkan dernekler, cemiyetler ve kooperatifçilik hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumun hızlı bir gelişme sürecine girdiğine işaret ediyor. Bu eğilim, Riley'nin kitabında uzun uzadıya tartıştığı İtalya, İspanya ve Romanya örnekleriyle paralellikler gösterse de Osmanlı örneğini diğerlerinden ayırt eden temel bir farklılıktan bahsetmeliyiz. Riley, otoriter demokrasiler olarak faşizmlerin yükselişini, egemen sınıfların kendi içlerinde bir uzlaşma sağlayamaması, bu yüzden sınıflar-arası bir hegemonya inşa edememesiyle açıklar. Bu durum, fiilen, egemen sınıfların ve bunları temsil eden elitlerin güçlü politik örgütlenmeler geliştirememiş olduklarını göstermektedir. İtalya, İspanya ve Romanya örnekleri, hegemonik

siyasal örgütlenmelerin kurumsallaşmadığı ve bir karşı-hegemonyanın kurulmadığı durumlarda, sivil toplumu mobilize etmeyi başaran farklı tipte faşist hareketlerin iktidara gelebildiğini gösterir.

Ancak Osmanlı siyaseti için özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde farklı bir durumla karşı karşıyayız. 1908 Devrimi'nin itici gücü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), önemli bir siyasal güç ve hegemonik girişim olarak görülebilir. Kuruluş sürecini 1880'li yılların sonlarına kadar geriye götürülebileceğimiz bu siyasal hareket Meşrutiyet Devrimi'nden sonra, 1909 ve 1912 yıllarında geçici olarak iktidardan düşse de giderek siyasal etkisini ve iktidar üzerindeki kontrolünü artırabilmişti. Mehmet Cavid Bey, Emmanuel Karasu gibi uluslararası finans çevreleriyle yakın ilişkilere sahip şahsiyetleri de lider kadrosu içinde barındıran İTC, özellikle başkent İstanbul'da esnaflar, hamallar ve liman işçileri gibi kesimlerin lonca teşkilatlanmaları üzerinde önemli bir nüfuza sahipti (Ülker 2020a; 2020b). Sosyal, kültürel ve ekonomik örgütlenme biçimleri olarak loncalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde kimi sektörlerde güç kaybetmiş olsalar da, özellikle küçük esnaf içinde, hamallar ve liman işçileri gibi emek kesimleri arasında faaliyet göstererek farklı biçimlerde varlıklarını sürdürülmüşlerdi (Çetinkaya, 2014: 32-38). Bunlar İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde giderek İTC'nin kontrolü altına girdiler.

İTC İstanbul teşkilatının başlıca liderlerinden olan Kara Kemal ve onun etrafında öbeklenen Memduh Şevket, Kör Ali İhsan gibi kimi önemli İttihatçı şahsiyetler loncaların modern meslek örgütlenmelerine benzer bir şekilde modernize edilmesinde ve merkezileşerek İTC'nin güdümüne girmesinde önemli roller oynadı (Tekeli ve İlkin, 2003). Kooperatifçilik başlangıçta kısmen de olsa İttihatçılardan özerk olarak geliştirse de, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilerleyen yıllarında İTC'nin kontrolüne geçti (Emre, 1960: 178-180). Bunda İttihatçıların kontrolündeki esnaf cemiyetlerinin önemli bir payı oldu. Özellikle İstanbul'da kurulan üretici ve tüketici kooperatiflerinin sosyal temelini küçük üreticiler yanında hamallar, kayıkçılar, liman işçileri gibi emek kesimlerini de içeren meslekî cemiyetler oluşturmaktaydı. Bunlar Umumi Harp sırasında anonim şirketler meydana getirerek ticari faaliyetlere giriştiler, gerek Osmanlı savaş ekonomisinin örgütlenmesinde gerekse de iktisadî ve ticarî faaliyetlerin Türkleştirilmesinde önemli roller üstlendiler (Ahmad, 2008; Tekeli ve İlkin 2003, 2004; Ülker 2020a, 2020b). Bu esnada daha bağımsız girişimler olarak ortaya çıkan kooperatifler önemlerini yitirdi ve giderek ortadan kalktı.

Sivil toplum İtalya, İspanya ve Romanya'da faşist hareketler iktidara gelmeden önce mevcut siyasal partilerden bağımsız bir şekilde gelişirken ve bunların kontrolü dışında kalmışken, İTC İkinci Meşrutiyet'te bu süreci kontrol altına almakta başarılı oldu. Ocak 1913'te gerçekleşen Bab-ı Ali baskınından sonra bir tek-parti iktidarını kurumsallaştıran İTC'nin sivil toplum üzerindeki kontrolü daha da arttı. İTC'nin sivil toplum üzerindeki etkisi kooperatiflerin ve meslek örgütlerinin yanı sıra bunlara dayanan anonim şirketleri ve hatta bankaları da içerecek şekilde iktisadî alana doğru genişledi. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Kızılay ve buna benzer pek çok dernek ve cemiyet doğrudan doğruya ya da bireysel ilişki ağları dolayısıyla İTC'nin etkisi altında girdi ya da bu etki altında kuruldu.

Riley tarafından incelenen örneklerden farklı olarak İTC'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumun gelişimini denetim altında tutabilecek hegemonik bir pozisyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Yine de bu, Osmanlı örneğinde, Avrupa'daki faşist hareketleri büyük ölçüde karakterize eden korporatist siyasal programlara benzer yönelimlerin ortaya çıkmadığı anlamına gelmiyor. Ancak bu anlamıyla korporatist bir siyasal program Osmanlı bağlamında mevcut parti sistemi dışından değil bizzat iktidarı tekeline almış olan İTC içinden formüle edildi, Temsil-i Meslekî ya da Meslekî Temsil olarak isimlendirildi.

4. Meslekî Temsil

Korporatizm şüphesiz Osmanlı/Türkiye tarih yazımında en çok tartışılan konulardan biri (Toprak, 1980; Makal, 1999: 127-160). Bu geniş literatür için, örneğin Ziya Gökalp'in ortaya koyduğu solidarist/tesanütçü bakış açısı meselenin fikrîsel boyutlarına ilişkin olarak önemli bir referans noktası oluşturur (Parla, 2006). Durkheim sosyolojisinde esin kaynağını bulan, tarihsel olarak Osmanlı lonca örgütlenmelerine atıf yapan, meslek teşkilatlanmalarına dayanan bir siyasi ve içtimaî halkçılık anlayışı İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli fikir akımları arasında yer alır (Karaömerlioğlu, 2006: 21-49; Tekeli ve Şaylan, 1978; Toprak, 2013). Türkiye'de korporatist ideolojiye ve devlet korporatizmine ilişkin geniş literatür açısından bu fikrîsel çerçeve doğal olarak önemli bir başlangıç noktası oldu.

Mahmut Esat Bozkurt'un da desteklediği Meslekî Temsil farklılıklarına rağmen büyük oranda bu düşünce akımından da beslenen korporatist bir siyasal program olarak görülmeli. Tanıl Bora'ya göre korporatizm "meslekî temsil" olarak Türkçeleştirilmişti (Bora, 2017: 142, 159). Temsil-i Meslekî programı, yukarıda bahsedildiği gibi, esnaf cemiyetleri ve kooperatifler üzerinde önemli bir ağırlığı olan İTC İstanbul teşkilatının lider kadroları tarafından Cihan Harbi'nin ilk yıllarında formüle edildi (Tekeli ve İlkin, 2003). Kör Ali İhsan bunlar arasında en etkin olanıydı ve sonraki yıllarda Meslekî Temsil ona mâl edildi. Program temel olarak, siyasal ve ekonomik yaşamın belli başlı meslek gruplarını temsil eden korporasyonlar etrafında yeniden yapılandırılmasını önermekteydi (Tunçay, 2009: 267, 372-377). Yasama organı, biri mesleklerin temsiline diğeri genel oy ilkesine

göre oluşturulacak iki meclise dayanacaktı. Milli Mücadele döneminde, genel oy ilkesine dayanan meclis fikri de bir kenara bırakıldı ve sadece meslekî temsil ilkesi vurgulandı.

Benim buradaki amacım Meslekî Temsil programını, Avrupa’da yirminci yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan faşist hareketlerle karşılaştırmak değil. Böyle bir tartışmanın analitik olarak verimli bir girişim olacağını düşünmüyorum açıkçası. Daha önemle vurgulanması gereken nokta, Meslekî Temsil programında öne çıkan korporatist ilkeler olmalı ki, bunlar iki savaş arası dönemde farklı ideolojik pozisyonlar ekseninde yorumlandı. Temsil-i Mesleki programı Milli Mücadele sürecinde sosyalizmle ilişkilendirildi. Örneğin Muhittin Birgen, Meslekî Temsil’in Anadolu’da Yeni Gün gazetesinde yayınlanmasından hemen sonra bu programı sol-sosyalist bir perspektiften yorumlayarak, Ali İhsan Bey’in Osmanlı tarihini Karl Marx ile aynı çerçeveden analiz ettiğini ileri sürdü (Cerrahoğlu, 1973: 408-413; Arıkan, 1997: 26-35). Aralık 1920’de bir işçi temsilcisi olarak İstanbul vekili seçilen ve Malta’daki sürgün hayatından sonra Ankara’da TBMM’ye katılan Numan Usta, Temsil-i Meslekî programını savunan İttihatçı çevrelerle ilişki içindeydi ve kendisini milli sosyalist olarak nitelendirmekteydi (Ülker, 2020c: 46-54).

Burada bir parantez açarak bu “sol” yorumun faşizm tartışmasını tamamen dışlamadığını belirtmek gerekir. Numan Usta’nın savunduğu milli sosyalizm anlayışıyla örneğin İtalyan faşizminin ortaya çıkışında önemli rol oynayan ulusal sendikacılık (national syndicalism) hareketi arasındaki paralellikler gözden kaçmamalı (Riley, 2010: 48-51). Nitekim Temsil-i Meslekî programının “sol” yorumu, dönemin koşullarıyla izah edilebilecek bir yaklaşım olarak da görülebilir. Milli Mücadele döneminde bu programı sosyalizmle ilişkilendiren Muhittin Birgen, 1936-1937’de yayınladığı anılarında, Ali İhsan Bey ve meslekçi ilkelerin bir diğer önemli temsilcisi Memduh Şevket Esendal’ın savunduğu programı bu defa çok farklı bir ideolojik çerçeveden yorumlar ve şöyle der: “Mussolini ve Hitler rejimlerinin devlet esası olmak üzere tasavvur edilen Korporatizm ne ise, bu hususa dair Avrupa’da mevcut olan fikir hareketlerinden tamamen habersiz bulunan bu zatların [Ali İhsan ve Memduh Şevket], bizim tarihimizden çıkardıkları neticeler de budur. Onlar, bu sistemlerine ‘mesleki temsil’ dediler” (Arıkan, 2006: 384).

Birgen burada Temsil-i Meslekî programını, korporatist ilkeler doğrultusunda Mussolini ve Hitler rejimleriyle karşılaştırıyor. Ancak Temsil-i Meslekî yalnızca korporatizmi değil aynı zamanda halk egemenliğini savunan bir siyasal programdır. Programın ilk maddesi şöyle (Tekeli ve İlkin, s. 425):

“Hakk-ı Hükümet ve hakimiyet bila kayd-ü şart millete racidir. Bu itibar ile kudret-i icra ve selahiyeti teşri milletın mümessil-i hakikisi olan meclis-i umumi-i millette tecelli eyler”

Bu vurgu Temsil-i Mesleki’nin ayırt edici özelliklerinden biri olarak görülmeli. Temsil-i Meslekî özellikle Milli Mücadele döneminde dolaşıma sokulan ve korporatist ilkeleri vurgulayan tek program değildi. Örneğin “Mesai” isimli bir başka program da korporatist ilkeleri barındırmaktaydı, ancak bu ikinci program halk egemenliğinden ziyade sultan otoritesinin devamından yana olan bir Meşrutî/Anayasal monarşiyi savunuyordu. Mesai programında, üyeleri halk tarafından seçilen bir Şûra-yi Millet’in Osmanlı Hanedanı üyeleri arasından Türkiye devletinin hükümdarı olacak bir Zat-ı Şahane seçmesi öngörülmekteydi. Temsil-i Meslekî’ye göreyse hakk-ı hükümet kayıtsız şartsız Meclis-i Umûmî-i Millette tecelli edecekti. Bu meclisin üyeleri meslek erbabı tarafından iki yıllığına seçilecekti.

5. Sonuç

Riley, yukarıda özetlemeye çalıştığım gibi, temel olarak faşist rejimleri otoriter demokrasiler olarak nitelendirir ve bu rejimlerin ortaya çıkış koşullarını inceler. Bu çerçevede özellikle sivil toplumun İtalya, İspanya ve Romanya’daki hızlı gelişimini tartışır, kooperatifleşme, sendikalaşma ve dernekleşme süreçlerine işaret eder. Faşist hareketler genellikle apolitik yani politikayı reddeden, güçlü bir devleti kutsayan ve bunun korporasyonlara dayanması gerektiğini öne süren ideolojiler etrafında bu tip sivil toplum örgütleri içinde etkinlik kazanırlar. Geleneksel siyasal partilerin yönetemediği ve karşı-hegemonyanın kurulamadığı bir kriz durumunda iktidara gelerek liberalizmi reddeden ancak demokratik olma ve halk egemenliğine dayanma iddiasında olan otoriter rejimler inşa ederler.

Henüz ilk aşamalarında olan bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarından itibaren ortaya çıkan korporatist hareketi, Riley’nin ortaya koyduğu çerçeveye atıfla ele almaya çalıştım. Gerçekten Osmanlı-Türkiye örneğiyle Riley’nin incelediği İtalya, İspanya ve Romanya’daki gelişmeler arasında kimi ilginç benzerlikler olduğunu söylemek mümkün. Sivil toplum İkinci Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı İmparatorluğu’nda da önemli bir gelişme gösterdi. Bu dönemde kurulan ya da yeniden organize edilen kooperatifler ve meslekî cemiyetler, özellikle savaş yıllarında iktisadî faaliyetlere de yönelen bir siyasal hareketin gelişimi açısından elverişli bir zemin oluşturdu ve bu hareket Temsil-i Meslekî olarak isimlendirilen korporatist bir siyasal program ortaya attı. Halk egemenliği vurgusu bu programın ayırt edici özelliklerinden biriydi.

Ancak farklılıklar en az benzerlikler kadar dikkat çekici ve önemli. Temsil-i Meslekî programı mevcut siyasal örgütlenmelerin dışından ve bunlara alternatif olarak değil bizzat iktidar partisi olan İTC içinden formüle

edildi. Esnaf cemiyetleri ve kooperatifçilik hareketi üzerinde belirgin bir hakimiyet kuran, bu alanlardaki gücünü anonim şirketler vasıtasıyla iktisadî alana taşıyan İTC İstanbul Heyet-i Merkeziyesi bu süreçte etkin bir rol oynadı. Dolayısıyla Riley tarafından incelenen örneklerden farklı olarak, korporatist hareket hiç bir zaman bağımsız bir siyasal örgütlenmeye evrildi. 1917-1918 döneminde Meslekî Temsil'i temel alan bir siyasal parti fikri gündeme gelse de fiiliyata geçirilmedi (Tekeli ve İlkin, 2003: 366-367). Meslekî Temsil İTC'nin bütünü için önerilen bir program olarak kaldı. Meslekçiler başka siyasal yönelimlerle, örneğin liberallerle birlikte İTC içindeki varlıklarını ve faaliyetlerini sürdürdü (Tunaya, 2011: 401-414). Bu eğilim Milli Mücadele döneminde de devam etti. Temsil-i Mesleki programını savunanlar TBMM içinde önemli bir ağırlığa sahip olsalar da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti dışında ayrı bir örgütlenme çabasına girişmediler. Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli meslek ve emek örgütlenmeleri içinde tutunmaya, Meslek ve Halk gazetesi gibi süreli yayınlar etrafında fikirselsel etkilerini güçlendirmeye çalıştılar. Kısacası korporatist bir program olarak Meslek-i Temsil bağımsız bir siyasal örgütlenmenin odağında yer almadı.

O halde otoriter demokrasi yine de Osmanlı-Türkiye bağlamında açıklayıcı bir kategori olarak görülebilir mi? Bu soru hakkında düşünürken Riley için otoriter demokrasinin bir siyasal rejim ve devlet modeli olduğunu hatırlamalıyız. Riley bu anlamıyla otoriter demokrasileri faşizmle özdeşleştirmektedir. Geç Osmanlı-erken Cumhuriyet tarihinde bu anlamıyla faşist rejimler aramak çok manalı değil. Ancak Riley'nin tarif ettiği bu özdeşliğin ötesine geçtiğimiz takdirde, yani Finchlestein'in önerdiği gibi otoriter demokrasiyi faşizmden bağımsız bir kategori olarak değerlendirdiğimiz ölçüde farklı sonuçlara varabileceğimizi düşünüyorum. Örneğin, özellikle 1913-1918 yılları arasında iktidarda olan İttihatçı tek parti rejimini bir otoriter demokrasi olarak değerlendirmek mümkün hale gelebilir bu şekilde. Bu noktada, tek parti rejiminin kurumsallaşmasına vesile olan Ocak 1913 darbesinden sonra dahi formel olarak bir Osmanlı Mebusan Meclisi'nin devam ettirildiğini hatırlamak faydalı olacaktır. Her ne kadar başka bir siyasal partinin faaliyet göstermesine izin verilmese de İttihatçıların tamamıyla kontrol ettiği bu meclisin varlığı halk egemenliğine dayalı bir meşruiyet anlayışıyla ilişkilendirilebilir.

Yukarıda vurguladığım gibi burada mevzu bahis olan tek başına bir isimlendirme meselesi değil. İttihatçı tek parti rejimini ve bunun ortaya çıkışında rol oynayan dinamikleri analiz edebilmek için otoriter demokrasi terimini kullanmak zorunda olduğumuz iddiasında değilim. Nitekim, örneğin Finchlestein gibi şiddeti ya da ideolojiyi ön plana çıkaran bir yaklaşım çok daha farklı bir kavramsallaştırmayla sonuçlanabilir. Tartışmaya çalıştığım asıl konu, otoriterleşme ve sivil toplum arasındaki ilişki ki benim açımdan Riley'nin çalışması tam da bu ilişkiyi sorunsallaştırdığı için önemli. Bu çalışma İtalya, İspanya ve Romanya örneklerinde sivil toplumdaki hızlı bir gelişme sürecinin nasıl otoriter demokrasiler olarak nitelendirildiği faşist rejimlerin kurulmasına yol açtığını tartışıyor. İttihatçı tek parti rejiminin, bir çok açıdan Riley'nin incelediği faşist rejimlerden büyük farklılıklar gösterdiği kesin olsa da, yukarıda tartışmaya çalıştığım olgular dikkate değer bir otoriterleşme eğilimi gösteren İTC rejiminin sivil toplum içinde ciddi bir örgütlenme düzeyine ulaştığına işaret ediyor. Daha da önemlisi İTC içinde varlığını sürdüren korporatist hareket, İttihatçı tek parti rejiminin meslek örgütleri, kooperatifler gibi yapılarla ilişkisinde kilit bir rol oynamaktaydı.

Temsil-i Mesleki programı ve bunu savunan korporatist hareket iktidarı tamamen kontrolü altına alsaydı nasıl bir siyasal rejim ortaya çıkardı? Bu soruya spekülasyonun ötesine geçerek yanıt vermek mümkün görünmüyor. Fakat yanıt aranması gereken daha önemli sorular var: Korporatist hareket mevcut siyasal iktidarla nasıl bir ilişki kurdu? Devlet, hükümet ve siyasal kurumlar içinde ne dereceye kadar ve nasıl temsiliyet buldu? Bu ilişki çerçevesinde nasıl bir siyasal rejim ortaya çıktı? Kısacası, korporatist hareketin siyasal iktidarı bütünüyle kontrol altına almadığı ya da alamadığı durumlarda ortaya çıkan rejimleri nasıl analiz edebilir ve tanımlayabiliriz? Bu ve benzeri soruları tek bir çalışma çerçevesinde tüketici bir şekilde yanıtlamak mümkün değil şüphesiz. Ancak görünen o ki, otoriter demokrasi, faşist rejimlerden ziyade, korporatizmin mevcut iktidar mekanizmalarına eklenmesiyle ortaya çıkan ve halk egemenliğini temsil etme iddiasında olan melez rejimleri nitelendirmek için daha açıklayıcı bir kavramsal ve analitik çerçeve sunabilir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. (2008). "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918." From Empire to Republic. Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume: 1. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press. Pp. 23-61.
- Akın, Rıdvan. (1992). "Birinci Türkiye Millet Meclisi'nin 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihasını Müzakeresi." Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan. İstanbul: İstanbul Barosu. Pp. 343-359.
- Akın, Yiğit. (2018). When the War Came Home. The Ottoman's Great War and the Devastation of an Empire. Stanford: Stanford University Press.
- Arıkan, Zeki. (1997). Tarihimiz ve Cumhuriyet. Muhittin Birgen (1885-1951). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arıkan, Zeki. (2006). "Giriş." Muhittin Birgen. İttihat ve Terakki'de On Sene. İttihat ve Terakki Neydi? içinde, der. Zeki Arıkan. İstanbul: Kitap Yayınevi
- Ballı, Ergün. (2019). "Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçiliğin Gelişimi ve Fiskobirlik: Tarihsel Bir Değerlendirme." Krize Karşı Kooperatifler. Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler içinde, der. F. Serkan Öngel ve Uygur Dursun Yıldırım. İstanbul: NotaBene Yayınları. Pp. 117-152.
- Bora, Tanıl. (2017). Cereyanlar. Türkiye'de Siyasî İdeolojiler. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Bozkurt, Mahmut Esat. (2014). Atatürk İhtilali. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Cerrahoğlu, A. (1973). Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı. İstanbul: May Yayınları.
- Çetinkaya, Doğan. (2008). “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm,” İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No: 38: 125-140.
- Çetinkaya, Doğan. (2014). The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in Modern Turkey. London ve New York: I. B. Tauris.
- Emre, Ahmet Cevat. (1960). İki Neslin Tarihi. Mustafa Kemal Neler Yaptı? İstanbul: Hilmi Kitabevi
- Finchelstein, Federico. (2017). From Fascism to Populism in History. California: California University Press.
- Karaömerlioğlu, Asım. (2006). Orada Bir Köy Var Uzakta. Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Makal, Ahmet. (1999). Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946. Ankara: İmge Kitabevi
- Özbek, Nadir. (2004). Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet, 1876-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özbek, Nadir. (2007). “Defining the Public Sphere During the Late Ottoman Empire: War, Mass Mobilization and the Young Turk Regime (1908-1918).” Middle Eastern Studies 43 (5): 795-809.
- Parla, Taha. (2006). Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Riley, Dylan. (2010). The Civic Foundations of Fascism in Europe: Italy, Spain, and Romania, 1870-1945. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Tekeli, İlhan ve Gencay Şaylan. (1978). “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi.” Toplum ve Bilim 6 – 7: 44-110.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkın. (2003). “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı.” Cumhuriyetin Harcı. Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. Pp. 355-436.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkın. (2004). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeleri ve Kara Kemal Bey’in Yeri.” Cumhuriyetin Harcı. İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. Pp. 1-44.
- Toprak, Zafer (1980), “Türkiye’de Korporatizmin Doğuşu.” Toplum ve Bilim 12: 41-49.
- Toprak, Zafer. (2013). Türkiye’de Popülizm, 1908-1923. İstanbul: Doğan Kitap.
- Toprak, Zafer. (2019). Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya, Tanık Zafer. (2011). Türkiye’de Siyasal Partiler. Cilt 3: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunçay, Mete. (2009). Türkiye’de Sol Akımlar I, 1908-1925. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülker, Erol. (2020a). “Military, Finance and Economy in the Late Ottoman Empire: Directorate-General of Hedjaz and Military Railways and Ports, 1914-1919.” Journal of Balkan and Near Eastern Studies 22 (1): 17-28.
- Ülker, Erol. (2020b). “Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar.” Alternatif Politika 12(1): 260-280.
- Ülker, Erol. (2020c). Mütareke’nin İlk Yıllarında İstanbul’da Direniş ve Sol, 1918-1920. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Yıldırım, Kadir. (2013). Osmanlı’da İşçiler (1870-1922). Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zakariya, Fareed. (1997). “The Rise of Illeberal Democracy.” Foreign Affairs, No: 76/6: 22-43.